***

Тихою ходою, ледве ступаючи натомленими ногами по свіжій ріллі, йшов за плугом парубок Семен Ворон. Сиві круторогі воли, помахуючи рогатими головами, поспішались з гори в долину на спочинок, бо Семен нині трохи припізнився, доорюючи панський лан. Справді, було нерано. Осіннє сонце давно вже сховалось за горою, забрало з собою й проміння; лиш холодне небо кидало на чорну землю блакитне сяйво, дихало холодом й вогкістю.

Сумна та непривітна картина була перед очима в Семена: справа і зліва, скільки оком захопиш, чорніли свіжою ріллею зорані на зяблю гори, а в ярах та видолинках було ще чорніше, ще сумніше… Десь далеко, край небосхилу, здіймалась сива імла, виповняла повітря… Чорними ярами покотився білий туман, одежа вкрилась дрібненькою росою… Вогкий холод зціплював кров у жилах, доймав до костей… Вгорі — темне, непривітне небо, долі — холодна, мокра земля і більш нічого…

І втома від цілоденної важкої праці, і холод, і ся сумна картина мимохіть насували мрію про теплу хату, гарячу страву, суху постіль, а Семенові якраз треба було ночувати в полі, укупі з нічліжанами, такими ж наймитами, як і він, бо до економії було далеко. Так пан звелів, щоб парубки не згаяли часом якої годинки… Семен важко зітхнув, згадавши про се, і поспішився за волами, що саме збігали з гори в долину, де табором розташувались на ніч парубки.

Семен розпряг волів, пустив їх на пашу, а сам примостився білля парубків. Нічліжани вечеряли, чим хто мав. Страви не варили, багаття не розкладали, бо лісу не було поблизу. Семен витяг з торбинки хліба, кілька яблук і намацав насподі шматок сала, котрого він не клав туди. "Домна!" — промайнуло в голові його, і він почув, що якийсь промінь загрів його серце, осяяв пітьму, що оповила дитину, розвіяв густий туман… Так, се його Домна піклується про його, сирота, наймичка, що

служить разом з ним у дворі; його люба Домна, що незабаром стане його вірною дружиною. Бідна дівчина! Скільки вона горя прийняла від тих самих панів, на котрих робить! Скільки наруги! І чому вона мусить так тяжко працювати на шматок хліба, той гіркий та солоний шматок, коли панночка, дочка дідича, живе в розкоші, нічого не роблячи? Чому вона родилась бідною мужичкою, чом не панночкою? Чого в них така неоднакова доля?..

Семен стривожився. Він помітив, що з ним починає діятись те, чого він так боявся. "Дурні думки", як він називав їх, "дурні питання", на які він не вміє дати відповіді, починають мучити його, заколочувати спокій, гнобити серце й мозок.

— Хай йому цур! — сплюнув Семен і рішивсь відкараскатись від дурних думок. Він глянув на зоране поле і сливе силоміць напрямив свої думи на щоденну роботу. "Скільки-то ще доведеться виорать панського лану? Чи вспіємо за два дні?.. Де там, де там! Ще того поля — безмір! І скільки ж то ланів, скільки тої землі в одного чоловіка? Чому се так, що пан має необмежені грунта, а мені не дав бог і клаптика землі?" — непомітно для себе звернув Семен на тую ж стежку. "От тепер, — марив Семен, — пан сидить десь біля стола в гарній теплій хаті, а Домна подав на стіл вечерю, гарячі, смачні страви, а я, напрацювавшись за цілий день на полі, натомившись, що й ногами не здвигну, мушу, мов пес той, мерзнути на мокрій землі? Де ж правда?.. Боже! — схаменувся Семен.— Чого мене такі думки морочать? Адже розумні письменні люди (хоч би й брат мій Роман — нащо письменний, навіть за писаря в селі служить) кажуть, що так воно мусить бути, що інакше не буде… А пани? Адже вони дивляться у письмо, знають, що гріх, як на світі треба жити по правді, не те, що я — темний — дивлюсь і не бачу, мов той заєць, що лежить, витріщивши очі а нічого не бачить… Тільки.. тільки… Чого ж се бог сотворив одного чоловіка, а не двох: пана й мужика? Чого се так? Чого?.."

Семен лежав горілиць, звертаючись з своїми питаннями до неба, а воно, холодне та темне, байдужно блимало зірочками у відповідь на ті гарячі питання бідного наймита.

І враз ізгадались Семенові його літа дитячі. Ясно, виразно, мов перед очима, встала в його пам'яті одна подія, що розбуркала в десятилітньому хлопцеві мозок, вкинула в серце зерно нових, не діточих бажань.

Се було літом, саме в жнива, Семен пас худобу. Воли та телята розбрелись по толоці, а він, лежачи в холодку під полукіпками, вигравав на сопілці якусь сумовиту думку. Думка обірвалась на тихому жалібному тоні, сопілка вислизнулась з рук, і Семен заплющив очі, заколисаний тою чудовою тишею, що буває виповнена усякими згуками: і дзвінкою піснею жайворонка, і дзижчанням польових мух, і тихим мелодійним шелестінням стиглого жита, підрізаного серпами.

Враз за полукіпками, в житі, почулась розмова. Семен розплющив очі, підвівся і насторошив вуха.

— Нема там, доню, хоч шматочка хліба? — виразно почувся старечий голос,

— Нема, мамо… Таже вчора поїли… — розтявся дзвінкий, але сумний-пресумний голос.

Затихло.

— Ні, я так не можу… сили не стає… Скільки ж то день морились голодом… а сьогодні й рісочки в роті не було, аж мене коло серця пече, аж мені млосно… А тут жни… Господи! Чи тому богові хліба шматка жалко для нас, бідних, чи що?.. От життя!.. І… де… та смерть… моя… заподіялася?.. — Чутно стало голосне хлипання, чутно було біль, муки голоду в тому плачу…

— Цить, доню, цить… не сварися з богом… перетерпімо…

Семена зняла цікавість, і разом якийсь острах обгорнув його. Він потихеньку обійшов полукіпок, наблизився до жита і заглянув, що робиться на ниві. Картина, яку він побачив, дуже вразила його. На стерні, під полукіпком, сиділи дві жінки. Молодиця, з блідим, змарнілим обличчям, з нервовим поспіхом витирала рукавом свої заплакані очі; стара сиділа непорушно, схиливши побіденну голову, і рясні сльози зрошали її старечий вид.

Семен почув, що його стиснуло щось коло серця. Він ніколи не бачив, щоб дорослі плакали в голоду, і якось зразу, дитячим чутливим серцем збагнув весь трагізм сцени. Рука його мимохіть опустилась на торбинку з хлібом, що висіла через плече. Та торбинка заважала йому, він се якось зразу почув. Йому стало прикро, навіть соромно мати хліб… Сквапно, хапаючись, скинув він торбинку в хлібом і, весь червоний, засоромлений, наближавсь до жінок.

— Тітко!.. не плачте, тітко… ось хліб.

Семенові здалося, що то хтось другий проказав тії слова, — таким чудним, не своїм голосом були вони сказані.

Молодиця здивовано глянула на Семена червоними від сліз очима і нічого не відповіла. Стара ще дужче заплакала. Семен стояв ні в сих, ні в тих, тримаючи в руках торбинку, не знаючи, чи залишитися тут, чи тікати… Кров прилинула йому до голови, в ушах зашуміло… Семен впустив на землю торбинку, а сам метнувсь назад… Він біг стернею, наче тікав від кого, і чув, що йому чогось соромно, що в серці здіймається злість, а проти кого злість — він і сам не знав. Йому хотілось зігнати ту злість на чім-небудь, і він пожбурнув ціпком у корову, що паслась на межі.

— А-а, ти, бісова худоба, бодай тебе вовки із'їли!.. А куди?..

Ціпок засвистів у повітрі, корова стрибнула і побігла далі, а Семен й не бачив сього: він прожогом вбіг на межу поміж жита і причаївся у високому житі. Спершу він тільки чув, як калатало його серце, а далі, трохи заспокоївшись, почав пригадувати собі сцену, що перед хвилиною бачив. Надаремне дитячий мозок працював над питанням. чого се одні мають що їсти, а другі плачуть з голоду? Відповіді не було ніякої. Незабаром думи перейшли в мрії…

"От якби я був паном, — марив Семен, — я б мав багато-багато грошей, хліба, усього… Я б конче дізнававсь, хто голодує, та давав би йому хліба, страви, одежі, щоб не було в селі голодних та бідних… Та хіба то так важко паном зробитись? Треба тільки таку книжку вивчити. От Романко наш вчить тую книжку, каже, що хоче паном бути. "Їздитиму, — каже, — в такій хатині на колесах, з здоровими шибками, як часом наш пан їздить!.." Он він який, Романко наш!.. Невідмінно вчитимусь. Попрохаю Романка, вів мені прокаже…"

І так притьмом забаглося Семенові вчитися, що бідний хлопець не міг дочекати, аж сонечко закотиться за обрій, і погнав товар з поля раніше, ніж звичайно.

Романко зареготавсь зразу, почувши бажання Семенове вчитись, але, трохи подумавши, згодився.

— А що мені даси за науку? — поспитав він брата.

— Та що ж тобі дати?

— Сопілку даси?

— Дам! — рішив Семен, хоч йому дуже жаль було сопілки.

— А пліті на бриль даси? Ти ж собі налагодив!..

— Дам! — згодивсь Семен і на се.

Романко налапав на полиці стару, заяложену граматку, і хлопці подались у стодолу. Почалось вчиття. Поважно, з острахом, наче до першої сповіді, приступивсь Семен до граматки і силкувався таким самим, як в Романка, голосом проказувати за ним: аз, буки, віди… Вчиття скінчилось, але в голові Семеновій усе лунали чудні слова, яких він не розумів. Навіть уночі приснились йому ті карлючки, хрестики, бублики, що прозиваються літерами, і Семен краще вивчив їх уві сні, ніж увіч. На другий день Семен знав цілу азбуку. Почались склади. Бра, вра, мра пішло трудніше. Семен ніяк не міг скласти докупи літер, а дванадцятилітнього вчителя брала нетерплячка — і він скуб учня за чуприну, крутив вухо. Семен усе терпів та все перекручував, намагаючись скласти як треба. "Осе, — думав він, наморившись по лекції, — поки станеш паном — треба балакати по-пташиному. Кра-кра! — згадав він склади. — Се зовсім, як ворона. Або ку-ку! — наче зозуля кує". Йому навіть почулось, що над головою заскреготала сорока: че-че-че!.. зацвірінькав горобець: цвірінь! цвірінь!.. "Невже й це було нині в книжці?.. Ні, не було, се, мабуть, завтра буде…" — думав сонний хлопець, засипаючи на лаві.

Вчиття посувалося поволі, а все ж посувалося. Однак, невважаючи на те, що Семен поборов перші труднації синтезу і міг вже абияк читати друковане, в йому, непомітно для його самого, зростала нехіть до вчиття, до книжки. Семен не розумів того, що стояло в книжці, а Романко чи не тямив сам, чи не хотів розповісти до ладу, лиш за кожним разом з презирством здвигав плечима, лаявсь "мудьом солоним" та "нерозчовпою", а то й цілком покидав лекцію. Далі Семен не раз помічав, як дівчата та парубки глузують з тих, що, повернувши з москалів, намагаються балакати "по-панськи", і як він не раз й сам реготавсь, почувши яке кумедне нерідне слово. Йому часом чудно було слухати, як Романко хвалився хлопцям своєю панською мовою та плескав таке, що й купи не держиться. І Семен соромився вихопитись з яким іспанським" словом, бо йому здавалось, що воно ще поганіше бринітиме, ніж з уст Романкових.

Романко ходив до школи, приносив якісь книжки від вчителя та часто-густо голосно марив про те, що то буде, як він вивчиться та зробиться великим паном. А буде от що. Насамперед поставить він собі "двір", такий високий, як дзвіниця, або й вищий, а сам сидітиме в кімнаті на стільчику та дивитиметься крізь вікно, як "мужики", проходячи повз двір, здійматимуть шапку та кланятимуться панові… і то здалеку, бо він не звелить слугам пускати їх у двір, щоб йому й не тхнуло в горницях "мудьом солоним". Потому купить дві пари баских коней та візок з шибками, поїде в містечко й закупить в жида крамницю з усяким добром… Ні, краще. він одурить жида, скаже йому: "Прийди завтра за грізними", а як жид прийде, то зацькує його собаками і грошей не дасть… А щоб грошей не меншало, то він візьме мужиків "у шори". Що то таке — "взяти мужиків у шори" — Романко й сам не знав. Він чув сей вираз від батька, колишнього економа панського, і чванився ним, мов добром яким.

Семенові непоганим видалось мати "двір" високий, мов дзвіницю, та їздити впротяж баскими кіньми, але вів плекав інші мрії в дитячому серці і якось несміливо звірився Романкові, що хоче бути багатим паном, аби запомагати бідних.

Романко зареготавсь спершу, потому вилаяв його "мудьом" і відтяв впевнено, що таких дурних панів немає й не може бути… Семен мав брата за дуже розумного і хоча не поняв йому цілком віри, однак надія на панство трохи поблідла, а охота, до вчиття й геть-то зменшилась. Оден випадок поклав кінець вчиттю.

Семен дуже любив свою неньку — стару Наумиху, як її прозивали на селі. Він знав, що не хто, як мати, заступиться за його перед батьком, що вона справедлива й ніколи не гримне на безвинного, хоч ніколи й не подарує вини. Не так, як батько, якого Семен не любив, а боявся: батько все тягне за Романком — своїм пестунчиком. Тому-то Семен звик більш вірити неньці, ніж батькові, більш шанувати її, ніж батька.

Наумиху звано старосвітською жінкою. І справді, вона була тяжким ворогом того, хто калічив рідну мову, ламав прадідівські звичаї або пнувся в пани, намагаючись стати вищим за селянина. Наумиха всіх таких називала "адеськими шарлатанами" і грізно махала рукою, проклинаючи зрадників старосвітщини. Боліло в неї серце дивитись, як її Романко ходить до школи, чути, як він гордує рідною мовою, відбивається від хліборобства, — і стара не раз сварилася з чоловіком, що рішив довести діло до краю — вивести сина "в люди", себто в писарі при волості або в прикажчики при економії.

Бачила Наумиха, що нічого не зробить з чоловіком, і заприсяглась не попустити хоч Семена до загуби, не дати його на поталу чудним батьковим забаганкам. Досі Наумиха не знала, що Семен вчиться грамоти, бо хлопці, щоб не заважати в хаті, вчились або в клуні, або в садку чи деінде. Але одного разу надворі було холодно, і вони розташувалися з книжками в хаті. Наумиха аж скипіла, почувши як її Семенко слебезував з навісної книжки.

— А се що? — скрикнула вона на всю хату, аж хлопці жахнулись з несподіванки.— А се що за вигадки? Ще я не діждалася, щоб ти, запанівши, гордував матір'ю-мужичкою?! Так ти ж не діждеш, сякий-не-такий сину!.. — І Наумиха, як оком мигнути, вхопила граматку та вкинула її у піч. Нещасна граматка почорніла, задимилась, а далі спахнула ясним полум'ям, аж в хат! стало видніше.

Хлопці перелякано дивились то на палаючу книжку, то на грізну постать сердитої матері й не знали, що їм чинити. А Наумиха хвилювалась.

Все той старий виробляє… З глузду з'їхав на старість, чи який хрін… Бач, яке вигадав: дітей вчити, в пани виводити!.. Ще вона мало натерпілася від тих панів, ще вони мало залляли їй сала за шкуру за часів панщизняних?! А тепер щоб власні діти її зростали на сльози людській?.. Та зроду-звіку сього не буде!..

Довго ще гримала Наумиха на чоловіка та совала горщики в піч так енергічно, що не раз борщ, хлюпнувши на вогонь, бухав та сичав, мов гадина, гніваючись на незручність господинину.

А по голові Семеновій шибали думки: "Невже пани такі погані, як оце про них усі кажуть — і мати, і Романко? Невже я мусив би відцуратись рідної неньки, ставши паном, через те, що вона мужичка?.. Та бог в ними, з тими панами! Бог з ним, з тим панством та з книжками! Не хочу вчитися. Однак настирилось мені те вчиття…"

І Семен вважився залишити назавжди книжку, хоч чув, що він наче загубив щось, що в його чогось не стало.

А Наумиху жаль взяв, що нагримала на свого пестунчика; вона покликала увечері Семена, приголубила його та довго потішала, оповідаючи чудову казку про "Правду та кривду", аж поки Семен не поснув у неї на колінах, забувши уві сні свої турботи дитячі…

Настала осінь. Почали загадувати до школи. Наум гадав віддати Семена, але Наумиха стала руба і затялась, що не пустить. Наум не Дуже налягав, вдовольняючись одним Романком, проте покликав Семена, щоб від самого дізнатись, чи має він охоту до вчиття,

— Ну, сину, як маєш охоту, то я тебе в школу віддам.

Семен мовчав, спустивши очі додолу, а далі наважився:

— Ні, не хочу…

— Чому ж ти не хочеш?

— Так, не хочу…

— О, це ще… ціпов'яз! Родивсь мудьом — мудьом і вмреш! — сказав Наум, махнувши рукою.

З того часу й прозвали Семена ціпов'язом.

А Наум хвалився людям:

— Двох синів маю, та… з одного дерева і хрест і лопата, мовляли ви… Цей, Романко, в мене хитрий, хоч кого обдурить!.. І грамоту добре знає, письменний… От — малий ще, а куди хочете "прошеніє" напише… Є його тих прошеній і в волості, і в мирового, і де хочете… Одно аж у "Крестьянскоє присутствіє" подав! І приняли! Аякже!.. Я ще виведу його в люди, як дасть бог прожити… Ну, а молодший, Семен — той отак: за плугом ходити, сіно косити, ціпом махати… Сказано — ціпов'яз!

Росли брати, вростали, та не були друзями, Семен це добре пам'ятав. Неоднакову вдачу мали. Щирий та щедрий Семен ніяк не міг погодитися з лукавим та заздрим на чуже добро Романком. Чого б не попрохав, про що б не поспитав Семен у старшого брата — на все одна відповідь: "А що даси?" Не раз лучалося, що Романко обдурював Семена, звичайно, в дрібничках. Видурить що в його та ще й регоче, коли той обурюється на брата за хитрощі.

Все це відпихало Семена від брата, і він жив самотньо, не маючи й межи хлопцями приятелів. Сопілка та думи були йому приятелі й побратими. А думи носились по його голові одна за другою, як хмари по небі, коли їх жене вільний вітер. "Чому?", "Навіщо?", "Чого?" не давали йому супокою, і лиш одна буйна фантазія хлопця давала дивоглядні часом відповіді на ті питання… Романка віддали в економію за писарчука, і він дуже чванився новим прозвищем та новою жилеткою, яку батько вперше справив йому. Семен лишився на господарстві помагати батькові.

Збігло кілька років, Семен починав уже двадцятий рік, коли старий помер, лишивши грунт — шість шнурів — синам. Романа теж проженено

тоді з економії, де він був за прикажчика; він одружився, взяв половину батьківщини — три шнури поля — та поставив собі хату край села, де саме починалась його нива. Других три шнури взяла Наумиха.

Семен мусив йти у найми, бо на батьківщині нічого було робити.

Найми! Він знав, що то найми… "Босий дохід, а голодна харч; зрання води, в полудне пити, а ввечері бити", — як каже жартівлива приказка. Та багато сумної правди в тих жартах.

Одно тільки скрашало його життя невеселе: надія на краще, що жевріла в його серці. За чотири роки служби в економії склав він сто п'ятдесят карбованців; на ці гроші купить він собі грунт, що за три сотні продав пан Янковський таки в їх селі (катеринку, може, позичить Роман, а п'ятдесят пан почекав), одружиться з Домною і якось, дасть бог милосердний, стане на ноги!.. Ця думка так підбадьорила Семена, що він зірвався на різні ноги й прокинувсь з задуми.

Навкруги чорніло зоране поле, а згори, від повного місяця, лилось блакитне холодне сяйво, обгортало мокру землю, переливалось на змочених росою плугах, блищало по лемешах та мокрих рогах волів, що, лежачи оддалік, тихо румигали. Тільки яри та провалля, повні пітьми, туману й холоду, грізно чорніли геть навкруги, бо місяць, мабуть, жахався послати свої паруси в ці таємничі закутки…

Семен помолився до неба, загорнувся у свиту і заснув твердим сном натрудженого робітника.

***

Першої неділі після цього відпрохався Семен у пана на часинку до брата. Він застав у Романа гостей: старосту та дяка, що любо бесідували за чаркою. Відколи поставлено Романа сільським писарем, він ще більше почав цуратись "мужицької" компанії, а водився а дяком, фершалом та

прикажчиками в економії. Скоро гості вийшли, Роман обернувся до Семена, поглядаючи на нього хитрими очима. Ці очі та погордлива рисочка коло уст якось прикро вражали, псували доволі гарне, чепурне Романове обличчя а русявим волоссям на голові, підстриженим "під польку".

— Що там, оборались?..— байдужно обізвався Роман до Семена.

— Та ні ще… ще буде на деякий час… А я оце до тебе, Романе, за порадою…

— А що там таке? — скинув догори бровами Роман.

— Та то бачиш… склав я собі на службі трохи грошенят… маю сто і п'ятдесят… Не вікувати ж мені, думаю собі, у наймах, треба б уже хоч клаптик свого поля мати… А тут лучається купити; панок отой, Янковський, продає три морги, тих…

— Що суміжні в моїм полем? — скрикнув Роман.

— Еге!..

Роман вже не слухав. Як! Цих три морги родючої землі, що наче зумисне притулені до його ниви, мають бути не його власністю, хоч він, складаючи гроші на цю землю, два роки плекав у серці надію купити її?.. І хто ж? Отой ціпов'яз мав видерти в нього з-під носа ту землю?.. Ніколи! Краще він собі зуба вирве, ніж попустить кому іншому купити її!

Думи колесом закрутилися в голові Романовій; він почув, що ним починав тіпати пропасниця.

— Ну, та що? — нервово скрикнув Роман, обертаючись до брата, — А я, бач, й прийшов попрохати, чи не позичив би ти мені катеринку?.. Я тобі

дурно не схочу… П'ятдесят пан обіцяв почекати: на рік, може, спроможуся віддати…

— Не дам!.. не маю!.. Чи я тобі жид, чи я тобі банок який, що йдеш до мене по гроші? — кричав роздратований Роман, а усякі думки так і літали по його голові, попереджаючи слова.

— Та чого кричиш?.. Схаменись, чоловіче!.. Не даси, то й обійдеться без свяченого на різдво!.. Жиди позичать!..

— Найкраще… йди до жидів, йди… най позичають!.. Семен лихий та збентежений вийшов з хати.

А Роман гукнув на жінку, щоб виймала з бодні гроші… Та всі, які єсть!.. Катеринка… десятка… друга… третя… сто тридцять! Мало!.. А проте — треба щось радити! Роман мало що не прожогом кинувся до пана Янковського. Так чи інак, а земля мусить бути його власністю!

За кілька хвилин Роман опинився у пана Янковського. Але там стріла його несподіванка. Панок затявся, що не продасть землі нікому, опріч Семена, бо Семен умовився та дав завдаток, а пани Янковські не звикли ламати слова. Надаремне Роман давав більшу ціну, надаремне упевняв пана, що Семен не мав грошей, що він крутій і т. ін. Пан не похитнувсь. Роман, лютий та скажений, проклинаючи брата, вибіг від пана Янковського і не помітив, як самі ноги занесли його на ниву, що, мов здорового зуба, виривав її в нього Семен.

"От і купив, от тобі й нива! — думав Роман, ходячи вздовж та поперек поля. — І як це могла лучитися мені така пригода?! Мені, що вміє кожного обдурити, кожного підвести… І це я з моїм розумом ловив гави, коли таке, що не вмів штирьох докупи скласти — ціпов'яз, — з зубів видер мені ниву!.."

І раптом уявляється йому, що Семен оре на цій ниві; його плуг блискучим лемешем ріже поле скибу за скибою. "Ні, він не землю крає, він серце моє крає", — думав Роман. І йому одну мить здається, що він почув би тоді в руках таку міць, що одною рукою вхопив би і плуг, і коней, і Семена та шпурнув би ними далеко-далеко, геть за чужі різи!.. А то перед очима його став друга картина. Його нива й панська — то одна Романова нива; а на тій ниві росте-зростає, як рута зелена, буйна пшениця і хвилюється на вітрі молодим колосом по розлогому полю... А серце в Романа росте угору від надії, а в кишені немов бряжчать уже грошики любі... "Ні, не моя нива! не моя! а того... бодай йому все зле та лихе!.. Хай купує, хай купує!.. — скаженіє Роман. — Хай!.. і гроші дам!.. аякже, дам!.." А тим часом по голові снуються якісь думи, що то збирають на чолі зморшки, то розгортають їх... "Хай купує!.."

Роман ходить по полю і не знав, чи то ноги носять його, чи думки, що літають по голові, своїми крильцями допомагають йому. Врешті, він стає, рішуче б'є себе по кишені і каже, якось непевно осміхаючись: "Дам!.."

Роман зараз-таки побіг до Наумихи. Він застав ще Семена. Наумиха поралась біля печі, готуючи вечерю.

Роман трохи заспокоївся вже і хитрими очима поглядав то на матір, то на брата. Видко було, що він має якусь думку, якої не хоче виявити. Семен та Наумиха здивувались трохи, вздрівши Романа по такій гострій відповіді братові. Але Роман казав, що він поміркувався, порадився з жінкою і оце прийшов дізнатися, чи справді Семен купує землю, а якщо купує, то скільки потребує грошей. Семен зрадів та прохав брата сідати, але Наумиха чогось була лиха і совала бідними горщиками так, що вони аж сичали.

Роман побавився довгим срібним ланцюжком від годинника, полів у кишеню і витяг звідти шкіряний пулярес.

— Гроші єсть, — сказав він, зараз же ховаючи пулярес, — та от лихо, що з кишені вони горобцем випурхнуть, а назад їх й волом не затягнеш!.. Тепер так: зроби кому вигоду, а собі клопіт… Тепер, якщо потрібні тобі гроші, побігаєш не день, не два, висолопивши язика, заким позичиш у жидів… А процент дай, та ще такий процент, що аж пальці знати, що аж в голові засвербить від того процентна… Я… чому? Я для брата рідного й пучки, мовляли ви, врізав би… Я гроші дам, та нв дурно, бо й мене шкода… Тепер такий світ, що й на волосинку нема дурниці… Тепер комерція!..

— Світ такий! — сердито обізвалась Наумиха від печі. Світ усе однаковий, то йно люди такі настали… Що брат, що жид — одна ціна!..

— Цитьте, мамо!.. Він таки правду каже, що без процента ніде не позичиш, Краще ж мені йому заплатити, ніж жидові… Та, може, він й спустить мені дещо. Кажи, Романе, по-божому, що візьмеш на рік від сотні? — обернувсь Семен до брата.

— А що тобі казати?.. Тепер усе дешеве, тільки гроші дорогі. Так, не для тебе, візьму за сто — сто двадцять…

— А я ж не казала?! — сердито буркнула Наумиха, сунувши горщиком в піч.

Семен чухав потилицю. Багато! Сильно багато! А він же гадав собі, що брат не заправить такого жидівського процента…

— Про мене, позичайте гроші в жида, я не бороню! Може, жид й дурно позичить!

Роман підвівся з лави і зробив такий рух, наче він глибше запхнув гроші в кишеню. Хіба він набивається з грішми?.. Не хотять — і не тройка! Баба з воза — коням легше… Ого! Гроші такий крам, що куди не поткнись, скрізь до їх ласих повно! А то й полежати можуть: ні їсти, ні

пити не просять... Ет, хотілося зробити вигоду братові, за спасибі більш, як кажуть... А тут — на тобі: процент великий!.. Глядіть меншого!..

Роман налапав шапку і наважився тікати. Семен жахнувся: ще справді брат розгнівається та не позичить грошей, а в жидів і за такий процент не знайдеш! Він кинувся до брата.

— Та годі ж бо, годі! Навіщо гніватися? — укоськував він Романа. — Я йно казав: коби менше; а як не кожна, най буде, як хочеш! Куди там мені по жидах бігати!.. Роман втихомирився.

— Я йно для тебе, Семене, це роблю, бажаючи тобі пожитку з того грунту, що купуєш, — казав Роман, дивлячись вбік хитрими очима, в котрих мигнула якась потаємна думка. — Я другому зроду-віку не позичив би!..

Закликали свідків, принесли могорич; коло столу знялась бесіда. Тільки стара Наумиха стояла невесела біля печі, не обзиваючись й словом. Чогось їй було сумно, чогось було журно. Наче віщувало серце якесь лихо несподіване.

"Справді світ інший настає, — думала стара, — бо брат в брата дурнісенько гроші цупить, не соромлячись ні людей, ні бога. Коли б ще Семен не зашморгнувся тою позичкою, як налигачем за шию... Щось мені тая катеринка, як жарина, пучки пече, — думала вона, загортаючи в хустину гроші, що дав Семен до сховку. — Не моя це дитина, не моя! — казала стара собі, стежачи очима за Романом, що, непевно осміхаючись, виходив у двері. — Не йму я йому віри, не правдою він дише".

А Роман йшов і розважав щось; думки снувалися по його голові, як човник поміж основою. Він ставав на дорозі, щось мимрив під носом, щось міркував... "А земля таки мусить бути моєю!" — закінчив він рішуче і пішов далі.

Семен радий був, що все скінчилось до ладу. За два тижні він одружився з Домною, кинув службу в економії і, оселившись в батьковій хаті вкупі з Наумихою, не раз з вдячністю згадував Романа, що не тільки допоміг купити грунт, але й на весілля позичив тридцять карбованців.

***

В хаті тепло: від печі йде дух, розходиться по всіх закутках. Каганець, потріскуючи, мляво блимає на припічку, нерівно осяває хатину. Гарно та мило в такому напівсвітлі, примостившись ближче до печі, вести любу розмову довгим зимовим вечором. Згадки самі зринають в пам'яті, слова самі іллються. Отож і Наумиха з невісткою, сидячи за кужелем, звірялися одна одній з свого колишнього… Чорний кіт солодко спав на припічку біля каганця йому було байдуже, що холодна зима зазирала крізь вікна білим морозом. Тиша та спокій гостювали в хаті. І чому той спокій, тиша тая не увіллються в серце Семенове? Чому те серце не хоче вдовольнитись своїм близьким щастям, чого воно скоріше б'ється від одної мрії про щастя других, чужих людей, щастя, що, може, й не доведеться Семенові побачити його?.. А хіба він знає, чого се так?!

На якийсь час після того, як він одружився з Домною, "дурні думки", що ще змалечку мучили його, почезли. Заколисаний родинним щастям з любою дружиною, Семен забув на свої колишні турботи. Та от тепер, бог зна звідки, знов з'явились ті думки, обсіли його, намагались відповіді.

"Мені ще добре, — думав Семен, сидячи на лаві в кутку, — мені ще добре: маю хату, маю поле, та й небагато на нас двоє треба… А скільки ж то, боже мій, бачив я таких, що в них іно скибочка того поля, а сім'я велика… А що мені до того?.. Що мені чужа біда?.. Як-то що? То що тому котові, ще лежить на припічку, до всього байдуже… А я людина… І дивні ті люди: бідує, горює, гине в голоду, а нічого не радить собі, не запобігав лихові… А що ж робити? Як робити?.. Та хіба ж я знаю? Е, коби-то я знав, я б, вдається, на видиму смерть пішов, я б, здається, видер, вигриз би ту землю, бо без землі лихо людям на землі, сумно жити-скніти, сумно бідувати без надії на краще!.. А мені що? Аби мені добре, а там — про

мене!.. Це знов обсіли мене дурні думки… І що мені робити з ними, навіщо вони мені?.."

Семен узяв шапку і вийшов надвір, бажаючи розвіяти свої думи десь поза цею душною хатою.

Пожадливо, повними грудьми втягаючи в себе морозне повітря, подавсь Семен дорогою ген за село. Твердий сніг рипить під ногами в Семена, легко дихати йому на цьому холодному роздоллі. Ось поминув він останню хату, ось розкинулось, аж до самого небосхилу розляглося засипане снігом поле і спить під поблискуючою тисячами іскорок одежею, чекаючи, поки не збудить його весна… Широке, розлоге поле, та не людське воно, а панське. Люди не мають ланів, у них усе різи. Нащо одному такого поля? Хіба для розкошів, бо цього поля стало б на сто чоловіка… Оден розкошує, другий сльози ковтав… Де ж та правда в світі божому?.. Течія думок Семенових знов попливла в той бік, куди звичайно зверталась, скоро він починав думати про поле. "Чи я божевільний? — спинивсь урешті Семен. — Тьфу, відкаснись, сатано! На що не гляну, про що не помислю — усе зведу на одно… Коли б уже та весна швидше приходила, може б за працею не лізла в голову всяка нісенітниця!" — казав Семен, повертаючись додому.

Весна не забарилась. Пригріло сонечко, обсохла земля, потягло орача в поле. Подавсь і Семен з плугом на ниву. Побіч з ним, на своїй різі, орав Роман. Семенові було гарно. Чорна рілля рівно клалась скиба за скибою з-під нового плуга, молоді волики тягли щиро, не лінуючись. Семен обчищав істиком леміш та, щиро налягаючи, йшов за плугом. Він упивався весняним повітрям і тими пахощами чорної вогкої землі, що були йому найкращими над усі пахощі. Він любив землю, як пташка повітря, риба — воду. Та й що варт селянин без землі? Усе одно, що пташка без повітря, риба без води. А землі з кожним роком усе меншав та меншав. Не те, щоб менше ставало її на світі, а ділять її межи собою мало не на грядки, бо на світі дедалі стає людніше… І що воно буде, як люди отак пошматують землю, з чого вони хліб їстимуть тоді? Погана справа. Треба землі і то конче треба. Де ж її узяти?.. А ці розлоги, що

розкинулись ген-ген горами та долинами, скільки оком захопиш!.. Адже то панське!.. Хіба що? Хіба та земля, де орю я, Роман, усі люди, не була колись панською? Була панська, а тепер людська. Знайшовся такий, що дав волю, дав і землю… Та як же так? Прийти — віддай землю, що маєш, бо мені мало! Так не можна, не по правді. А це по правді, що оден має такого землі, що й за день не об'їдеш, а другий — на яму лиш на кладовищі?.. Дурно не треба, можна на виплат, як і ту землю, що тепер маємо… Хай панам гроші, а нам земля. Земля для того, хто коло неї ходить… І це можна зробити!.. Можна!..

Семен упрів від цих думок. Він обтер мокре чоло рукавом свитки і глянув на небо, де ключем пролетіли журавлі, курлюкаючи в блакитній високості,

— Гей, соб, сивий, соб, моругий! соб! — підбадьорив він воликів, налягаючи щиро на плуга.

"Це можна зробити… Громада — великий чоловік… великий, та мов той Іван, що великий, а дурний… Чому досі нічого не роблять, чом не піклуються про дітей власних?.. А що ж зможе мужик? Куди його пустять?.. Та що! Хоч я й мужик, хоча я й неписьменний, темний, а пішов би бог зна куди, до самої столиці, впав би навколішки й сказав би: царю мій ясний! так і так, поля в нас обмаль, випасу нема, без лісу бідуємо… Якщо не хочеш, щоб ми погинули, дай нам землі… Ми не хочемо нічиєї кривди, ми не хочемо дурно, виплатимо що до копійки… Рятуй, бо гинемо… А там — най хоч голову мені стинають! Послужив би я громаді, коли ніхто не хоче!.. Дурний, дурний, що се я вигадав?.. Тьфу!.."

— Гей! соб, сиві, соб, бодай ви скрутилися!.. Тпру!

Семен дійшов до обніжка. Він витяг плуга і перекинув його набік.

— Х-ху!..— сказав Семен, здіймаючи шапку та витираючи впрілого лоба. Його гірше змордували "дурні думки", ніж орання. Весь мокрий, тремтячий та лихий на себе, сів він на обніжок, думаючи в одно:

"Боже, який я дурний та чудний собі вдався!.."

А навкруги його гарно, як бува напровесні в полі. Сонце грає промінням, весняний легіт жене по небесній блакиті, як пух, легенькі білі хмаринки, в повітрі бринять мухи, цвірінькають горобці, пахне свіжою ріллею, травицею, фіалками, пахне весною! Серце розкриває обійми і тим розлогим нивам, що, порвавши кайдани, збудились до нового життя, і тим дітям повітря — вільним птахам, що з далеких країв прилетіли до нас у гості, і тому кущикові фіалок, що, захистившись межи травицею, тихо процвітає, віддаючи свої пахощі чудовим пахощам весни!..

А тим часом Роман, орючи свою нивку, скоса поглядає на брата лихим оком. Йому теж щось муляє серце. Муляє йому серце ота нивка ціпов'яза. Гарна нивка, та чужа. Його ображає згадка про те, що молодший брат, котрого він не мав і за боже пошиття, внищив усі його заміри, два роки плекані в серці, як найкращі мрії!.. І хто ж кого підвів? Семен — його, розумного, хитрого, досвідченого!.. Та дарма, дарма!.. На віку, як на довгій ниві: усього буває… Буває, наприклад, і так, що хтось позичить кому гроші, а той не має заплатити чим на реченець, от і продають землю… І та земля переходить таким робом до того, хто позичав… Буває й так… Тепер такий світ: дурний впустив з рук — розумний підняв; дурний дає — розумний бере… Тепер тільки розумний та хитрий здолає жити, а дурні мусять геть до крихти вигинути… І чому б, наприклад, тому Семенові не послужити ще який рік в економії, чого замолоду пхатися в хазяї?.. А!! Гірко дивитися на ту ниву, що оре Семен; так вона прийшлася до його, Романової ниви, так пристала, наче столяр припасував… Та нічого, можна почекати: дурний впустить, розумний підійме…

Загегали дикі гуси, простуючи кудись високо під необмежним небом, заспівав над нивою жайворонок, зашумів вітер, пробігаючи синім лісом, а

Романові в усіх тих весняних згуках причулось одно: "дурний впустить, розумний підійме…"

Семен ходив сумний, замислений. Наумиха помітила це; Домна падала коло чоловіка, розпитувалась;

— Що тобі, Семене? Чого сумуєш? Не тайся з лихом перед мною!

— Нічого мені… Голова трохи болить…

Домна була певна, що Семена наврочено, а Семен міркував, як би йому звіритись громаді з своїх думок, як би підбити громаду, щоб вона щось робила, не чекала, згорнувши руки, лихої години…

Незабаром мала зібратись рада. Семен, насилу дочекавшись того дня, подався на майдан, де вже купчились громадяни. Дідугани з довгими сивими бородами, заклавши руки на ціпки, сидять на призьбі під розправою і щось гомонять. Молодші стоять купками, розмовляють, кричать, вимахують руками. Он якийсь добродій, підживляючи свою мову енергічними рухами, то пересовує високу шапку з лівого вуха на праве, то насовує її аж на очі, то знов відкидає назад, на потилицю, так що шапка ледве-ледве тримається на маківці й не падає на землю. Очевидячки, та шапка в повній згоді зо всіма почуттями його рухливої вдачі і, мов вражливий барометр, показує всі сутіні добродієвого настрою… Ось і староста, почепивши на груди медаль, сперся на довгу карлючку і киває головою до Романа, сільського писаря.

Семен зразу не може зважитись зняти бесіду про те, що його так кортить виявити, але, дослухавшись, як хтось жаліється, що нема куди товар вигнати, бо немає пасовиська, кидає в громаду:

— Кажете: "нема пасовиська", і не будете його мати! Дехто звертається до його. Ну, звісно, з пальця його не виколупаєш!

— І поля не матимете!..

— Оце вигадав! Хіба його хто відбирає? І так того поля мало…

— Мало! А тоді буде більше, як поділите межи діти на грядочки? Тоді ж що будеш?.. А гроші тягни з себе, мов жили: подать дай, мирське дай, сюди дай, туди дай, а поля в іншого скибка, а в іншого й нічого, випасу нема, ліс дорогий!.. Тоді хоч лягай та вмирай і "пробі" не кричи!

— Це таки правда!.. Це таки так!.. — зашуміла громада, мов злива. — Ой, потерпає шкура, як подумаєш собі, до чого воно йдеться… Вже й тепер сутужно, вже й нині трудно, як з каміння…

— Грунт можна роздобути!.. Були ми панські — тепер вільні…Дали нам волю, дали й землю… Мало тепер землі — дадуть ще! — говорив Семен, запаляючись.

— Ой, коби-то дав господь милосердний, коби-то дав!.. А таки чутно між людьми, що будуть відбирати панські грунти та давати людям… Коби-то!

— Еге, "коби-то"! Казати "коби-то" не трудно… Тут треба щось робити, а не теревені-вені правити… Тут треба подати "прошеніє", та до самого царя! Так і так, написати, обідно нам, кривда, пропадаємо, землі нам треба й дітям нашим!.. Та щоб до того "прошенія" всі поприкладали руку, геть усі, ціла громада, бо громада — великий чоловік, сила… Або ще краще. вибрати з громади чоловіка або двох, хай йдуть аж у столицю, до самого царя, хай розкажуть йому всю нашу біду, всі наші потреби…

Люди, потовпились до Семена, оточили його. Зробилось сум'яття. Одні кричали, поривались щось говорити, другі зацитькували: цитьте, цитьте, най каже!..

— Я сам, — провадив далі Семен, а очі й лиця палали йому, — я сам піду, аби ваша згода! Я нічого не боюсь!.. Я піду, куди треба, я впаду навколішки, я виблагаю і принесу вам землю!..

Громада загуділа, як рій! Кожний мав щось казати, щось вигукувати.

Роман стояв оддалік і мінився на обличчі. Він якось чудно осміхнувсь під вусом, слухаючи палку бесіду Семенову. Але, почувши про мандрівку в столицю від громади, Роман раптом стрепенувся, очунявся. Перед його очима промайнули гроші, навіть зашелестіли під пучками.

"А він не такий дурний, як я гадав собі, — подумав він. — То землю купив, а тепер, бач, хоче мандрувати на громадські гроші! Знаємо ми ті мандри з чужими грішми!.. Їй-богу, Семен розумніший, ніж я мислив!.. Але нічого з сього не буде. Куди такому мудьові та до такого діла! Вже як йти в столицю, то кому ж, як не сільському писареві, людині, що і грамоту знав, і обдурити кожного потрапить!.. Чекай-но, братику, не туди тобі ніс стирчить…

Роман протовпився межи громаду.

— Чекайте, люди добрі! — гукнув він. — Це діло непевне! Ходили за ним трохи більші голови, ніж Семенова, та й то повернули ні з чим!.. Та ж би там, у столиці, побачивши таке диво, зараз би нагнали ік лихій матері: "Ачу, невмиване, на село до ціпа!.." Нема кого вибрати, та ціпов'яза!..

— А що ж, тебе післати? — крикнув хтось з юрми.

— Хіба я кажу, що мене?.. Хіба нема кого вибрати?.. О, якби я пішов, я б уже знав, як там обернутися, я б там знав, що, куди і до чого!.. А то — ціпов'яз!.. Ха-ха-ха!..

Семен хотів щось казати, але громада так заметушилась, що ніхто нічого не чув, ніхто нікого не слухав. До молодших пристали діди й зашамкали.

Воно добре було б так зробити, як радить Семен, та це справа не така, як з горіхом: розкусив та й вилужив зернятко… Тут ще треба поміркувати, розумом розкинути… Чи буде що з неї, з тої справи, чи ні, а гроші дай… Гроші дай! Еге! Так-то тепер легко за гроші; вийняв та й на!..

Громада погомоніла, погомоніла та й розійшлась.

Семен, лихий та сердитий, швидко поспішав з майдану. Злість поняла його.

"Турма… отара, — думав він, — а не громада. Сеє-теє, теє-сеє, а як дійде до діла, то й розточуться, розповзуться, як тая купа черваків на сонці… Тьху!.. Та дарма! Я сам зроблю діло, сам! Не треба мені нікого!.. Обійдеться!.."

***

На жидівському заїзді, в маленькій кімнатці, осяяні блимаючим світлом шабасівки, близько сидять оден коло одного Семен і жид-адвокат. Витрішкуватий лисий жид, підсунувши на чоло здорові окуляри і заткнувши перо за вухо, любенько нахилився до Семена і поспитав:

— То вам "прошеніє" написати в суд, пане хазяїн? Можна… Певно, побились з ким у корчмі?.. Ну, чому не побитися: на те дав бог свято й горілку".

— Та ні!..

— А може до мирового: певно, судитесь з ким зи землю…

— Та ні!.. Напиши мені, Мордку, до самого царя…

Мордко з жахом відкинувся назад, підсунув окуляри аж на лисину і вирячив витрішкуваті баньки на Семена.

— Чи ви не п'яні часом, пане хазяїн, бодай ви здорові були? — поспитав він з непевністю в голосі.

— Ні, не п'яний… Напишеш, що скажу… Тільки кажи, що тобі дати за "прошеніє"? А не заправ, як за рідного батька!

Мордко, склавши руки на череві, пустив млинка великими пальцями і підвів вирлоокі баньки на стелю. Він щось думав.

— Так, пане хазяїн, — озвався, врешті жид, — як я пишу в суд, то беру карбованця, як пишу до мирового, то дев'ять злотих, а як до царя, то хіба багато буде — синю?

— Гм… а менше не буде?

— Ні!

— Ей, бійся бога, спусти хоч трохи…

— Не можу!

— Ну, то пиши…

Мордко швидким рухом скинув на ніс окуляри, поплював на пальці, об'яснив шабасівку і налагодивсь писати.

— Пиши так, — почав Семен, присунувшись ближче до жида, — пиши так: "Ясний наш царю й батьку! Ми всі твої діти — і пани, і мужики. Мужик дав рекрута, мужик платить подать..."

— Ай-ай-ай, пане хазяїн! Бійтеся бога, чи ж я можу писати до царя по-мужицьки? — скрикнув здивований жид.

— Пиши так, як кажу. Адже не дурно пишеш.

Мордко здвигнув плечима, осміхнувся сам до себе і взявся до писання, а Семен почав проказувати. Його думки, що зродились у серці, а зростали в голові, пливли вільно, як прозора течія в зелених берегах, і клались рядками на папері. Ще ніяка супліка в світі не була написана в такій щирій, нештучній формі, і, може, ні в одну не було вкладено такого незарного почуття, такої глибокої віри в свою правду, такої надії на перемогу над усім тої правди!

Лойова шабасівка стікала на ліхтар розтопленим лоєм, тріщала і чаділа чорним гнотом, а Семен розжеврілими очима стежив за Мордком, що виводив на папері рядок за рядком, осміхаючись інколи непомітно над своєю роботою.

Скоро Семен заніс на пошту та послав своє "прошеніе" — йому легше стало на серці, немов він скинув якусь вагу з його. Тепер усе буде гаразд, тепер доля не за горами! Подякують колись йому за піклування. Не батьки, то діти подякують. Він буде старий, немощний, то любо буде чути, як звідусюди дякуватимуть йому: "Спасибі, діду, спасибі, що порятували". Гарно було Семенові, та він чекав ще кращого.

Минув місяць і другий, а з столиці відповіді щось не присилають. Та байдуже, незабаром мусять надіслати. Поминули й жнива. Семен спродав трохи хліба й заплатив пану Янковському п'ятдесят карбованців довгу. Романові ні з чого було виплатити хоч би й частини, і це трохи гризло Семена, бо вже брат натякав йому за довг.

Настала й осінь, а з столиці — нічичирк. "Що за дивом Чого там рахаються так довгої Та хіба ж так одна справа, там, мабуть, сила роботи!" — заспокоював себе Семен, хоч чув, що йому чогось мулько на серці. Так щось часом точить серце, мов червак… Через кого пришлють відповідь? Чи через пошту на Семена, чи через волость, чи через станового? Ця думка турбувала Семена; його серце починало голосніше калатати, скоро до вуха долітало теленькання дзвоника або коли він стрічався з соцьким. Семен частенько навідувався на пошту, розпитував, чи немає до його листа з столиці. Відповідь не прибувала, хоч час линув, несучи землі снігові шати…

Семен чекав, не тратив надії. Але дедалі невпокій опанонував Семеном. Він зробився уразливим, нетерплячим. Його дратувало кожне жалісливе слово бідної Домни, котра не знала, що діється з чоловіком, кожне материне запитання, Він тремтів та схоплювався з лави, як хто ввіходив до хати. Часом уві сні вбачалося йому, що соцький приніс так довго очікувану бомагу, — І Семен зіскакував з полу, вибігав на подвір'я. А то видасться йому, що незабаром, або й зараз-таки, мають покликати його до станового. Він сідав тоді на лаві і чекав. І досить на той час стукнути кому-небудь сінешніми дверима, щоб серце Семенове зупинилось в грудях, перестало битись, а змарніле обличчя вмить пополотніло. Семена жерла гарячка, він був сливе недужий. Хрестини сина, що породила Домна восени, не здолали розважити засмученого Семена, не розпорошили його гірких думок, його гризоти…

Минуло різдво, відсвяткували й водохреще, а із столиці ні чутки.

"Не пустили, — думав Семен про своє "прошеніє", — не дійшло…

Ця думка трохи заспокоїла Семена. Не дійшло — значить, нічого сподіватись відповіді. Але мара безземелля в будучності, що була зникла на якийсь час, знов з'явилась і стала перед ним у грізній постаті. Колишні думки знов турбують Семена, знов точать його, мов шашіль дерево; він не має вже сили спекатись непроханих гостей. Думка за думкою, мрія за

мрією котяться в бідній голові ціпов'язовій, як хвилі на безкрайому рездоллі моря, котрим годі змагатися з невпинним, могутнім вітром.

Розпалена уява Семенова переносить його в пришлі часи, в тії часи, коли людям стане тісно на своїх грунтах, коли, зубожілі, голодні, вони враз з усіх грудей скрикнуть: "Смерті нам або поля!.." Але поля нема, смерть не приходить, і голодні, зворохоблені лави, повні розпуки й зневір'я, ринуть на багатих, на тих, що то мають грунта необмежені, що не знали досі голоду й холоду. Ламається всяка правда, розливається море крові людської… І не спинити тоді тої колотнечі, як не спинити хуртовини, не спинити зливи, що затоплює землю, клекоче бурчаками, руйнує греблі й все, що на дорозі…

Семенові стає моторошно. Чи в словах… він не хорий, буває? Що се йому верзеться, що се привиджується?.. І він силкується оту нісенітну уяву розпорошити здоровими думками. Чи може так бути, як йому уявилося? Що земля поділяється на шматочки, що людей все більшає, а землі не прибуває, що вже й тепер чимало бурлаків, а далі й більше буде — це кожний бачить й знає. Далі. Голодний вовк серед дня, не боячись смерті, хапає вівцю з отари, а голодна людина не багато краща за вовка. І це очевидячки. Ну, а коли так… а коли так, то все це може справдитися… Семен чує, що його уява зростає в ідею, в яку вів вірить і якої заразом жахається… "Але як це може бути, щоб до таких простих речей не доміркувались досі? — тремтячи, як у пропасниці, думає Семен. — Невже до цього ніхто ще не дійшов розумом? Мабуть, що ні, бо не запобігають лихові… Се вже мені десь так бог дав, зняв більма з очей, щоб я других, розумніших та сильніших за себе, навів на стежку… І я виявлю, я мушу виявити свою думку, та одному лиш цареві і більш нікому… Не посилатиму "прошенія", однаково не пустять… Треба конче самому, на словах… Семен згадує, що на мандрівку в столицю потрібні гроші, а в нього поки що самі йно довги, але згодом заспокоюється: байдуже! Як не тепер, то в четвер, аби діп'яти свого…

Надія знов загріває болюче серце Семенове, ціпов'яз знов має чим жити.

І Роман має ідею, ще й гарну ідею, але то таку гарну, що навіть на саму згадку про неї усмішка осяває його обличчя. Роман доміркувався, що ті три морги землі, які недавно купив Семен і які наче сам бог притулив до його, Романової, ниви, не потрібні Семенові. Авжеж не потрібні, бо він не вміє шанувати їх. Брат не матиме пожитку з того грунту, бо він марнує свою працю, розсівав її на дурницю. Ось недавно Мордко хвалився, що взяв від нього п'ять карбованців за якесь там "прошеніє"… І що з того "прошенія"? Якби користь яка, а то — халепи ще не бачив!.. Ну, з'їв би за ті гроші ласо, пропив би їх — усе б була признака, а то по жидах-дерисвітах розсівати!.. Ні, не потрібна такому земля, однаково змарнує… А це гріх. Адже й батюшка в церкві каже: "Всякому маючому дасться, а від немаючого й що має — відбереться…" А кому ж відібрати її? Роман нікому не дасть відібрати, він сам відбере землю… Тільки як же це зробити? Правити через суд довг з Семена — так мало ще напозичив… ще не час… Питання це забило клин у тім'я Романові, але він в кінці заспокоїв себе: "Якось вона буде! Не кабак же в мене на плечах, а голова, та ще й неабияка!"

Промайнула метеликом весна, збігало, мов день оден, й літо. Почали люди серпи гострити, лаштуючись до жнив. Семенове жито зародило на диво. Густе, високе, воно гнуло додолу важкий колос, наче згиналось до Романового, що зараз-таки на суміжному полі стирчало догори, рідке та мізерне. Ця картина несказанно дратувала Романа.

— Скажусь, збожеволію, як не відберу цього поля! — казав він, затискаючи зуби. — Я його підпалю… Бігме, підпалю… Хай пропадав… Та не пропаде, ледащо: дам грошей на хату, ще раз позичу, а поле таки буде моїм… Вже як сказав, що буде, то буде…

І Роман грізно поглядав на молодшого брата, що почав уже жати стигле жито край поля. А Семен не знав, не відав й не причував навіть свого ворога. Він жав, заклопотаний власною думкою. Пішла чутка, що до Межибожа, де зібралась сила війська, мав незабаром прибути хтось з царської родини. Ця новина дуже була на руку Семенові. До Межибожа не так-то далеко, можна туди поїхати, от коли б тільки обжатись та

звезти хліб. Вже він конче подасть "прошеніє", виблагав дозволу й грошей на порогу, приїде в столицю й виявить свою таємницю цареві…

Люди обжались. Заскрипіли вози, замотали головами круторогі, здержуючи з гори високі, мов хати, хури, наладновані золотими снопами. Почалась возовиця. Семен звіз свій хліб раніше від других і склав у стодолу. Він квапився вирушити в дорогу.

Був чудовий серпневий ранок. Сонце встало ясне, веселе, умите і зараз-таки почало гратись в золотими стіжками жита й пшениці, що стояли, пишаючись, на кожному обійсті. Горобці цвірінькали та чубились коло стіжків, де було чимало витрушеного зерна. Тільки людям було загайно, бо вони ще не покінчили цілком у полі. В селі було пусто й тихо. Двері в хатах були всюди зачинені. В Наумишиній хаті теж не було нікого, бо Семен, маючи увечері їхати до Межибожа, хотів налагодити жінці дров і подавсь у ліс, а жінки копали в полі бараболю.

Роман йшов улицею, йому треба було до тестя. Він ще здалеку наглянув братові стіжки й стодолу, що стояла повна снопів край дороги. Романа так і шпигнуло щось у серце.

"Якого хліба навозив!.. — подумав він з заздрістю, мало не з ненавистю до брата. — Оце попродасть і принесе мені довг… хоч не ввесь, частину… та не бачити мені його поля, мов свого носа… Мав він хліба… має!.. а якби теє…— Роман поправив вогонь у люльці. — взяло б ся вогнем — і нема… І лиш купа попелу лежить замість хліба… Не взяв би його кат, позичив би я йому на хату… Зате б і ниву мав!.. І чого, дурний, налякався? — казав Роман, цокаючи зубами, мову пропасниці, та озираючись навкруги. — Й духа живого немає… не побачать… От взяти так…— Роман вийняв губку з кишені, — зробити так…— він запалив шматок губки з люльки…— а далі так… і годі… Роман кинув тліючу губку на ожеред соломи, що лежав коло стодоли, і поваживсь тікати… Але — ой леле!.. Що ж се таке? Ноги Романові мов прикипіли до місця, сили десь раптом щезли, і він не може порушитись, заразом тямлячи, до болю в мозкові тямлячи, що й стояти не можна… А проте він стоїть і чує, як уся

кров його вбіглась до серця, і не може відвести широко розплющених очей від губки, що жарить на соломі проти вітру…

Роман натужує всі свої сили, усю волю і, зрошений холодним потом, непевним кроком сливе біжить далі…

А над тихим мертвим селом вже понеслось від дзвіниці тривожне: бов, бов, бов… То хтось, побачивши стовп чорного диму, що звився аж під небо, дзвонить на пожежу. Хто був лиш на селі — складав стіжки або копавсь на городі — усі висипали на улицю, озираючись навкруги, шукаючи того невблаганного ворога сільського в літню посуху… Хто горить!.. Де?… Либонь Іван Галузка… Ні, Яків Коваль… Наумишина хата!.. "Наумиха горить!.." — кричить хтось зі стріхи, куди виліз роздивитись краще… І всі ринуть туди, де хмарою в'ється чорний дим, попереджаючи хвилі полум'я…

Ось чутно, як лопотить хтось босими ногами по улиці. То десятник, без шапки, розхристаний, придержуючи груди руками, кричить, важко відсапуючи:

— Поже-жа!.. ххе!.. ххе!.. ххе!.. Поже-жа! ххе..! ххе!.. Десятник уже зник, його поклик "поже-жа" тихіше лунав з-за хат, але те лопотання босих ніг, те відсапування розхвильованих грудей, невгаваюче бовкання дзвона, чад з диму, що розноситься вітром, сповняють повітря несказанною тривогою, і тривога обхоплює всіх, хто віддихав лиш тим повітрям…

Ось біжать з поля сполохані люди, прямуючи на чорну хмару диму.

— Ой, матінко, наче наша хата… ой!.. ой!..

— Та не ж на нашім кутку! Десь коло Наумихи!..

Курява звивається з-під прудких від жаху ніг, вузькі підтички жінок лопотять, черкаючись об халяви.

Біля Наумишиної хати — содома, Вогонь обхопив стодолу, старики, перекинувся на хату. На подвір'ї спека, як у пеклі. З розпеченими обличчями, обілляні потом, замазані болотом, метушаться люди коло вогню, намагаючись вгасити його.

— Хліб рятуйте! хліб! Розривайте стодолу!..

— Не розривайте, не треба! Гасіть так!..

— Розривайте, кажу!..

Палаючі крокви рухнули під одностайним натиском, стріливши догори ясними іскрами, а з середини стодоли вихопилось раптом полум'я й загоготіло,

— Води!!

Кілька відер води бухнуло на вогонь; огонь засичав, причаївся, дихнув чадом і чорним димом, а далі вискочив й сам, ще потужніший, ще могутніший, як незвитяжний переможець…

— Тягніть снопи!.. Гасіть снопи!..

Але ця робота мало на що придалася: колосся вже обсмалилось, придиміло, і сніпки лиш чаділи, облиті водою…

З хати виносили одежу, всілякий дріб'язок і складали все на купу. Люди скупчились біля хати, бажаючи обрятувати хоч її. Але надаремне: вогонь бурхав, скаженів, мов лютий звір, кидався на все, що могло горіти,

вихоплювавсь там, де його й не сподівались. Він наче глузував із свойого ворога — води, — що не міг дати собі з ним ради.

Вже хата сливе догорала, коли прибігли з поля Наумиха з Домною. Як уздріла Наумиха, що діється, так руки й заломила.

— Ой, праця ж моя, праця надбаная!..

Вона кинулась до хати, але там жаріли лишень головешки та стрибало де-не-де полум'я. Наумиха метнулась до стіжків, а вони стояли то чорні й спопелілі, то жевріли тце, як жар у печі… Наумиха зняла руки до бога.

— Боже мій, боже!.. Що з нами сталося!.. Люди добрі, — благала Наумиха, простягаючи до людей руки, — рятуйте моє добро, рятуйте!..

Та нічого було рятувать уже.

Домна ревно плакала, притискаючи дитину до лона, мало не омлівала.

— Сину мій, сину, побила нас лиха година… Пропали ми, бідолашні, загинули…

Молодиці обступили Домну, зацитькували, гомоніли.

— Бог зна, звідки й з чого занялося… Може, де діти вогнем бавились, а може, жар у печі лишили, буває…

Аж ось верхи прискакав Семен із лісу. Він як зліз з коня, як став, мовчазний, згорнувши руки, на пожарищі, так і захолов. Він сам не знав, що з їм робиться. Так, наче дурний камінь, відірвавшись од високої-превисокої гори, впав йому на голову.

Роман теж з'явився на пожежу. На обличчі його малювався неспокій, але що ж, — на те він брат, щоб його боліло братове лихо. Він усе розпитувавсь між людьми: звідки почалось горіти — з хати чи з стодоли — і яка б могла бути причина пожежі: чи підпалено, чи, може, самі необережними були з огнем? Але ніхто нічого не знав, кожний мав свою догадку.

Роман підійшов до матері й почав вмовляти стару, дивлячись кудись убік неспокійними очима.

Годі журитися… Так уже десь мало бути… Якось-то воно буде: він, Роман, не дасть їм загинути, підпоможе і лісу купити, і хату поставити… Ось він побалакає з Семеном, може, щось удвох й поворожать…

Наумиха слухала і лиш хитала безнадійно головою. Вона, мов той слимак у свою шкаралущу, сховалась у власне горе й не сподівалась вже кращої днини…

Семен ледве очумався. Він підходив до обгорілих снопів, що лежали скрізь по подвір'ю й димілись, перевертав їх, оглядав. Ось лежить його праця, його кривавиця, його надія: чорна, мокра, чадна… Ось дивиться на його чорна, обсмалена руїна хати, жужмом лежить на позаливаній землі усяке добро, ламає руки дружина, як смерть, ходить мати…

Але чудна річ: Семен дивиться на все це, як на чуже, в його серці немає того острого болю, того жалю, який повинен би бути. Семен це сам помічає, і йому навіть дивно… Він чує, що ноги самі, без його волі, носять його по подвір'ю, руки самохіть підіймають усяке манаття, складають у повітку, що мав чудом яким заховалась від вогню… Йому наче байдуже до всього. Чи то справді камінь який впавши на голову, пригнітив мозок, що там не ворушиться нічого, таки нічогісінько?..

Пожежу вгасили, люди розійшлись. Тільки три постаті хазяїв сновигали по пожарищі, мов тіні. Так захопила їх ніч. Ніхто й не мислив

спати; про вечерю теж не було гадки, Всі вони скупчились під хатою в садку. Наумиха, напнута чорною хусткою, з складеними на грудях руками, стояла, спершись на ріг безверхої хати, і гріла босі ноги на теплій ще землі. Домна з запухлим від сліз видом, сидячи на призьбі, годувала дитину. Семен теж притулився оддалік під осмаленим деревом. Вони мовчали, а думи їх круком чорним літали по пожарині, розбивались між чорними стінами.

"Пішло моє добро, — думала Наумиха, — шумом збігло та вже не вернеться… Не одну я нічку не спала, не оден день гірко працювала, здоров'ям накладала, а тепер де воно? Попелом узялося… В цій хаті зросла я, звікувала, зазнала добра й лиха… Я ж її сама й мастила, й вигладжувала, пилочок обдмухувала, як дитину доглядала… Умру, мислила я собі, у своїй хаті, де кожний закапелочок бачив мою долю й недолю… Та не довелось… Що ж, з богом не сваритися, на все його воля й змога…"

Дитина закоришмалась на руках в Домни, запхикала чогось, прокинувшись, а Домна так і розіллялась слізьми.

— Не плач, доню, — обізвалась Наумиха, — не поможеться з плачу… Більш на світі землі горовитої, ніж рівної, більш чоловік мусить горя прийняти, ніж радості…

Наумиха не плакала. Горе посухою впало на її очі, висушило сльози. А Семен сидів і без думки дивився на зоряний обрій, що світивсь межи деревами. Себто, в його голові мигтіли якісь шматки думок, просувалися якісь неясні образи, та він ніяк не міг впіймати їх, зв'язати докупи. Врешті, він почув, що по тілі його мов комашня залазила. Семен загорнувсь у свиту, але його взяли дрижаки. Він наваживсь знятись з місця, обернувсь до хати і глянув на чорні, пошарпані стіни. І враз ясно, виразно вдарила йому в голову думка: "Згоріла хата, згорів хліб…" Семен почув, що серце його раптом обірвалось, впало… у грудях щось стиснуло, в голові закрутились думки колесом, колесом… Далі колесо пішло вільніше, тихіше і за кожним рухом одкривало дійсність… Мозок Семенів

почав вбирати в себе усі найдрібніші подробиці тої дійсності, і з тих подробиць складалась невесела картина його стану, малювалась безрадісна пришлість…

Семен знявся з місця і почав ходити вздовж обсмалених стін.

— Сину, — обізвалась Наумиха, — не сумуй, не гризись… З богом не битись… Треба щось радити, а не сумувати…

— Знаю, що треба…— наблизився Семен, — та що мені діяти, за що руки зачепити?

— Здається мені, що Роман, як був на пожежі, казав, що поможе… Лісу, казав, куплю, чи що… От вже не згадаю… Пішов би ти до його, порадився…

— Добре, мамо, піду…

— Він-бо, той Роман, не такий вже й поганий, як я гадала…— казала наче до себе Наумиха, та Семен її не слухав; він міркував, що почати…

А на сході вже порожевіло. Подихнув пустовливий вітрець, той віщун світання, побудив пташки, дерева, збудив і нічну тишу від солодкої дрімоти та виповнив її передранішніми голосами.

Почули й коні Семенові, що мав на світ благословитись, й заіржали, голодні, в повітці.

Семен стрепенувся: те іржання нагадало йому, що він збирався вчора в дорогу. "А я й забув! — осміхнувся прикро Семен, — Невже оце мені й не їхати!.. Як? Щоб я випустив з рук таку оказію?.. Ніколи! Поїду, сьогодні-таки поїду, та й годі!.."

Ця думка підбадьорила Семена, і він навіть заснув на хвилинку, примостившись на траві під деревом.

Вранці пішов Семен до Романа. Роман позичив грошей на хату, ще й обіцяв дати хуру до лісу під матеріал. Семен заспокоївся трохи. Він зважився конче їхати нині до Межибожа, щоб не опізнитися. Сказавши жінці й матері, що він поїде по лісах оглядати, де кращий матеріал, та забариться, мабуть, зо два дні, Семен подався в свою мандрівку з налагодженим заздалегідь "прошенієм".

***

З заспокоєним серцем, повним надії на щасне скінчення справи своєї, повертав Семен з Межибожа додому. Правда, не все так склалося, як жадалося… З царської родини нікого не було в лагерях, і Семен подав своє "прошеніє" найстаршому генералові, що весь так і сяв від хрестів та золота… Генерал, спасибі йому, людяний такий, ні кришечки не сердитий, узяв "прошеніє", віддав сховати… Уже ж він, певно, вірний царський слуга, уже б він не повинен змикитити…

Жваво, з юнацькою енергією, заходився Семен ставити хату. Він звіз матеріал, полагодив обсмалені стіни, звів дах. Баби мастили стіни, Семен поширю покрівлю — робота кипіла, горіла в руках. Не оглянулись, як стала хата ще вища та рівніша за стару. Обрятовані від огню сніпки вимолотили, зібрали трохи зерна, присмаленого, правда, але, змішавши з позиченим в гамазеї, можна було їсти. Просо стояло ще на полі, кукурудзу Наумиха теж не виломила ще — тож була надія на приварок. Е, якось воно буде… Зимою можна хурманкою заробити якого карбованця, баби візьмуть у пана на буряки на відробіток, теличку можна продати.. Тра якось ворожити… Що ж, живий чоловік живе й гадав…

За клопотами, за працею Семен й забув про своє "прошеніє". Але так коло чесного хреста прибіг соцький тикати Семена до станового. У Семена так і тьохнуло серце.

"Це, мабуть, відповідь із столиці прийшла", — подумав він, поспішаючи до станового. йому було і радісно, і боязко заразом, тривога здіймалась у серці, усякі здогадки снувались по голові. Семен, мало не скрутився з нетерплячки, чекаючи, поки становий пообідає. Врешті його покликано в канцелярію. Становий стояв серед канцелярії з папером у руках.

— Ти подавав "прошеніє" на царське ймення? — поспитав він у Семена.

— Я.

Становий поклав папір на стіл і глянув на Семена.

— А тепер скажи мені, що ти маєш казати цареві?

— Сього я нікому не виявлю, ваше благородіє, опріч царя самого.

— І мені не скажеш?

— Ні!

— А як я тобі звелю?

— І тоді не скажу...

Становий здивованим поглядом змірив Семена від голови до п'ят, наче не сподівався такої упертості.

— Тут прийшла відповідь на твоє "прошеніє", — сказав він врешті, схилившись над столом і роздивляючись в паперах.

Семенові затамувало дух у грудях. В голові роєм заметушились різнородні думки, випереджаючи зміст відповіді, очі неспокійно стежили за рухом пальців станового, що шелестіли паперами… В шелестінні тому причувалося Семенові: приїзди, розкажи свою таємницю… Страх обгорнув Семена. Семен чув, що не витримає довго натуги, в якій були його нерви…

А становий, як на те, повагом перекидав листки паперу, нахилившись над столом, наче забув на Семена.

— Прийшла відповідь…— обізвався, врешті, становий. — Велено мені об'явити тобі, що "прошеніє" твоє "оставлено без послєдствія".

— Як се… "без послєдствія"? — не зрозумів Семен.

— А так… признали, значить, що воно не слушне, не варте уваги, і казали мені оповістити тебе про це".

— Так і стоїть у тому папері?

— Так і стоїть, — усміхнувся становий. — Ну, чого ще чекаєш? Дізнався та й йди собі з богом! — додав він.

Але Семен не поворухнувся та лиш дивився на станового широко розплющеними очима, повними остраху, жалю, розпуки.

— Соцький! — гукнув становий, стривожений непевним Семеновим поглядом.

Вбіг соцький.

— Ти знаєш сього чоловіка?

— Знаю, ваше благородіє… Адже це Семен Ворон, з нашого-таки села…

— Як він там у вас?.. Чи в його всі вдома? — покрутив пальцем становий коло чола. — Зайця, часом, в голові немає?.. Га?

— Ні, ваше благородіє, не помічали… Людина спокійна…

— Ну, то йдіть собі з богом…

— Ходім! — торкнув соцький Семена, відчиняючи двері.

Семен вийшов з канцелярії і нерівною ходою, з шапкою в руках, сливе непритомний, подався дорогою… Він йшов, не помічаючи, що йде не додому, а кудись навмання… В ушах його лунали слова: "без послєдствія"… "без послєдствія"… і мов довбешкою стукали по голові… Він чув, що його шось пече глибоко… там… під серцем… Семен зупинивсь,

— Та й тільки? — сказав він наголос. — Та й тільки з мого заходу?! — І сльози стали йому в очах. — А! Бий його лиха година! — скрикнув з розпукою Семен і вдарив шапкою об землю. Він сів долі і закрив обличчя руками. Ще ніколи не було йому так важко, так гірко, ще ніколи не щеміло так серце… Чого він чекав, чого сподівався? То був дим, імла, що розвіялись од подиху дійсності… і разом з тим, як та імла розсівалася, в голові йому немов світало, а на серце налягала вага безнадійності… І ця безнадійність боліла Семена гірше, ніж найтрудніші рани в світі. Вже смерком опам'ятався Семен і, розбитий, зневірений, подався додому.

А дома чекало його нове лихо. Наумиха стріла його з оповісткою з суду, що приніс десятник. Роман позивав Семена за позичені гроші. Семен так і вдарився рухами об поли.

— От тобі маєш! Що ж це за диво?..

Він побіг до брата.

"Розбійник!.. Людожер!.. Він хоче моєї загуби!.. — хвилювався дорогою Семен. — Піду і задушу його, як гадину!.."

Але душити було нікого. Семен не застав брата дома, він кудись поїхав у дорогу.

Не було його на другий й на третій день. Навіть на суд Роман не ставився, а післав замість себе лисого Мордка.

Гроші, звичайно, присуджено з Семена, а що Семен не мав чим заплатити, то продали три морги родючої землі, купленої від пана Янковського. Нехто ж, як брат рідний, й купив тую землю. "Дурний впустить, розумний підійме", — як каже Роман.

***

І знов перед Семеном чорне, пооране поле з ярами та видолинками, ще чорнішими, ще сумнішими. І знов Семен — наймит, орючи панську ниву, погукує на чужі воли. Осіннє сонце сідає за горою, на обрії стає червоно, як у горні, білий туман котиться ярами та видолинками… Семенові байдуже, що сідає сонце, що з ярів виступає ніч, несучи спочинок усім трудящим. Він, як і зрання, щиро налягав на плуга, рівно крав чорну землю скибу за скибою…

— Не журись, Семене, — гукав на його погонич, — бач, як сонечко тягне за наймитом, поспішаючись на спочинок… О, ще вершечок жевріє… ще скалочка… ще одна мить — і край роботі…